

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2025.24.11>

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТІВ ІСТИНИ ТА ПРАВДИ, БРЕХНІ ТА ОБМАНУ У ПОСТУПІ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Денис Мельник

Львівський національний університет імені Івана Франка,

вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000

e-mail: den78up@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-1275-5576>

Розглянуто генезис поглядів на природу обману та брехні, їх дихотомічного взаємозв'язку з істиною та правдою. Наголошено, що історія осмислення антиномії істини та омани укорінена в двох основних античних між джерелах: афіно-платонівському й александрійсько-біблейському. В підходах цих двох напрямів спільним є переконання, що істинність корелюється з життєвою правдою як вільний вибір між сваволею розуму і життям, що вимагає від людини проживання й переживання в істині. Саме життя в істині дозволило Сократу виконувати роль морально-просвітницького авторитету, дезавувати маніпулятивні практики софістів. Арістотель уперше розділив істину й обману по різних секторах логіко-дискурсивного та екзистенційно-психологічного рівнів осягнення дійсності. Середньовічна традиція базувалася на теорії А. Августина, котрий визначав брехню і неправду як відхилення від виконання людиною божественного задуму – жити й діяти за образом і подобою Божою. Т. Аквінський, виходячи з амбівалентності людської природи, чи не вперше поставив питання про добродійні форми брехні, пов'язавши їх з використанням для добродійних цілей. Ренесансний гуманізм переорієнтував інтенцію людини на самоствердження з усім арсеналом інструментальних засобів: брехні, обману, самообману. Епоха Нового часу та Просвітництва на перше місце поставила захист і виправдання істини, очищення її від хибних уявлень. Причому ідея істини виконувала не тільки власне когнітивну, але й екзистенційно-буттєву роль. Зокрема І. Кант правомірно акцентує: якщо не викорінювання, то хоча б зменшення ареалів обману на основі утвердження громадянського суспільства є основоположною засадою соціальної справедливості. Проте, починаючи з епохи Просвітництва, найвищим атрибутом людини був оголошений інструментальний розум, ототожнюваний з Логосом, раціо, дискурсивним знанням, але позбавлений духовності, свободи, креативності. Відтак у другій половині XIX–XX ст. торжество брехні у вигляді спотворених форм свідомості марксизму, нацизму, фашизму, комуно-більшовизму, а тепер рашизму підтверджують кантівське пророцтво: облуда виходить за межі свого традиційного життєсвітового ареалу на авансцену світової історії у формі постправди, постреальності XXI століття. Спеціальні системні дослідження психології брехні, які претендували на статус наукових, почали з'являтися в кінці XIX – на початку XX століття. Їх започаткували фундаментальні праці В. Штерна, К. Мелітана, Ж. Дюпра, О. Ліпмана, Р. Чалдіні та ін. Альтернативою чисто інструментальному підходу до вивчення такого злякисного феномену як обман і, зокрема, його модернізованої форми – постправди – має бути холистичний, софіїно-екзистенційний підхід.

Ключові слова: істина, правда, брехня, обман, постправда, маніпулятивні технології.

Постановка проблеми. Симулятивний характер сучасного комунікативного досвіду, втіленням якого є зокрема гарячі та холодні гібридні війни, що набирають тотального характеру, підводять людство до критичної межі, за якою виникає реальна загроза духовного самознищення через використання зброї постправди, а саме через зіткнення ентропійних і неентропійних правд, які символізують дихотомію «культури миру» і «культури війни».

Дослідження культурно-історичної динаміки, становлення ціннісно-смислового, соціально-психологічного і праксеологічного навантаження поняття правди як екзистенційної істини потребує аналізу морально-етичних, соціальних, інформаційно-гносеологічних причин його трансформації з історичного ідеалу у феномен постправди як форми тотальної брехні та дезінформації. Таке завдання вимагає цілісного холістичного підходу, в якому онтологія, психологія і праксеологія, філогенез та історіогенез феномену обману виступають як органічна цілісність.

Саме на цій методологічній основі відкриваються перспективи пошуку шляхів подолання епістемологічних розривів в розумінні дихотомії між істиною і правдою, дезавування обману і брехні в соціальному поступі національних організацій і людства загалом. В контексті епістемно-психологічного захисту істини від подальшої девальвації необхідно звернутися до генезису поглядів зарубіжних і вітчизняних дослідників на природу феномену обману, брехні, їх дихотомічного взаємозв'язку з реальною правдою, його трансформацією в таке системно-гібридне утворення, як постправда, яке стало символом гарячих і холодних війн в нашу епоху.

Аналіз останніх актуальних досліджень та публікацій. Дослідження феномену обману до другої половини XIX століття мало, зазвичай, умоглядний характер на рівні інтуїтивних прозрінь, спостережень. Спеціальні системні дослідження, які претендували на рівень наукових, почали з'являтися лише в кінці XIX – на початку XX століття. Серед фундаментальних робіт, які започаткували наукові дослідження феномену обману в першу чергу слід відмітити праці К. Мелітана, Ж. Дюпра, О. Ліпмана, В. Штерна та інших. Висунуті цими дослідниками погляди на природу обману в тій чи іншій мірі не втратили свого теоретичного і практичного значення й на сьогодні. Особливе місце в дослідженні феномену брехні займає В. Штерн [26; 27]. Його визначення брехні базується на таких ознаках: усвідомлення хибності, націленість на об'єкт, намір ошукати та мотивація її доцільності. Аналіз сучасних досліджень показує спільну проблему, а саме брак цілісного комплексного підходу в осмисленні цього феномену, який потребує розгляду одночасно в психологічно-когнітивному, ціннісному і екзистенційному сенсах. Тема обману як складової комунікації зазвичай трактується переважно у психологічному контексті і тому рідко розглядається як предмет філософського, соціологічного і особливо соціально-епістемологічного дослідження. Дослідники, починаючи з О. Ліпмана, схильні не пов'язувати дві домінуючі позиції щодо тлумачення природи і суті брехні – з одного боку, брехню як девіацію, відхилення від норм і принципів моралі і, з другого, кваліфікацію брехні як комунікативно-вольового процесу [9]. Більш гнучку позицію у визначенні природи брехні займають такі дослідники як Ж. Дюпра і В. Штерн. Зокрема Ж. Дюпра [див.: 16] намагається дослідити феномен брехні не тільки в психофізіологічному, індивідуально-психологічному, але й у соціально-психологічному його вияві.

Починаючи з 20–30-х років XX століття, з приходом до влади авторитарно-тоталітарних режимів комуністичного, нацистського, фашистського, незалежне, неупереджене дослідження феномену обману і пов'язаних з ним соціальних маніпулятивних технологій практично стало неможливим. Незалежне об'єктивне дослідження феномену брехливості було спорадичним і, зазвичай, концентрувалося в ареалі демократичних країн (П. Екман [19]). Останні роки спостерігається посилений інтерес дослідників до феномену обману в різних наукових галузях і в різних контекстах: природа феномену обману, особистісні риси брехуна, діагностика обману та схильності до брехні, соціальні функції обману тощо. Дослідники часто наголошують на всеохопності брехні в суспільстві та її суперечливу природу, розглядають брехню як моральний феномен в певних випадках навіть позитивний і роблять висновок, що брехня, обман і неправда є соціальними і психологічними

складниками функціонування людини в соціумі. М. Кременчуцька, С. Маркіна підкреслюють, що обман «став засобом маніпуляції свідомістю» [8]. Вони здійснили порівняння схильності до маніпуляцій та брехні осіб різних вікових груп та виявили, що молоді люди більше схильні орієнтуватися на соціальне оточення, що вимагає адаптації до певних норм та правил, в тому числі шляхом маніпуляцій. Ними також доведено, що екстернальність людини, тобто схильність приписувати все, що відбувається в її житті, зовнішнім причинам, підвищує її готовність до маніпуляцій та брехні в міжособових стосунках [8].

А. Шиделко та Н. Калька описали своєрідність обману на кожному етапі життя людини, проаналізували причини його виникнення та стверджують, що обман та неправда є невід'ємною частиною становлення особистості, її поведінки та адаптації в сучасному суспільстві, а представники різних вікових категорій звертаються «до брехні як захисної поведінки, маніпулятивної та гнучкої, яка вигідна для приховання або замовчування певних фактів чи іншої інформації» [17].

З іншого боку, дослідження К. Невілл з колегами за участю 79 студентів показало, що повсякденний обман може бути не добровільною дією, а радше чимось неконтрольованим. Вони стверджують, що найсильнішим предиктором повсякденного обману є спихопатія розгальмування та імпульсивний пошук гострих відчуттів [23].

Навіть наймодніший нині інтелектуальний помічник людини – штучний інтелект (ШІ) виявив високий потенціал навчатися обману. Петер С. Парк з колегами, дослідили обман з боку великих мовних моделей і спеціалізованих систем, навчених вигравати в ігри. Серед прикладів систем ШІ, які власне цілеспрямовано, а не випадково видають хибні результати, вражає випадок з CICERO, розробленою Meta для гри в настільну гру «Дипломатія», що передбачає формування та розрив альянсів. CICERO спроможна давати неправдиві обіцянки, порушувати домовленості і навіть вигадувати особисті дані, щоб здобути довіру, попри зусилля Meta навчити її бути чесною [24].

Виклад основного матеріалу. Розв'язання антиномії між істиною і правдою, істиною й оманною знайшло свою реалізацію в історії психолого-епістемологічних пошуків в двох основних напрямках конструювання духовності: афіно-платонівському й александрійсько-біблейському.

Афіно-платонівське тлумачення духовності орієнтує людину на трансцендентні напередзадані ідеальні сенси розуму й буття (ейдоси). З цієї світоглядної позиції поняття добра і зла, свободи та відповідальності не є суто антропоцентричними, тому людські уявлення про добро і зло, правду і брехню є проекцією космічного закону збереження життя, яке сприяє перемозі життя над силами руйнування, правди над брехнею, але цей закон реалізується не автоматично. Він вимагає від людини не просто визнання їхньої істинності, а життя й переживання в істині.

Більш виразно у цьому контексті стверджується александрійсько-біблейська духовна традиція, яка тлумачить людське життя як буття, як його осягнення. Тим самим істинність корелює з життєвою правдою як вільний вибір між сваволею розуму і життям. Якщо афіно-платонівська духовність звільняє природу і людське мислення від недосконалості, тим самим гальмуючи активність людини, то александрійсько-біблейська традиція тлумачить духовне пізнання, світовідчуття як драматичне осягнення життя, істину як результат божественних одкровенень, оману як результат гріхопадіння, правду як підсумок пошуку власних шляхів при втіленні вищих духовних сенсів. Саме тому александрійсько-біблейська традиція стала основним духовним орієнтиром новоєвропейської людини, формуючи її активістську позицію і екзистенцію як «тут-ось-буття» (М. Гайдеггер [20]).

Екзистенція виявляє свободу людини – здатність виходити за свої межі у мисленні та світосприйнятті, трансцендуючи до вищих сенсів. Ідучи за цією традицією, ідея істини

в європейській культурі, особливо на її східних теренах, долає межі когнітивної функції, виступаючи одночасно як екзистенційна істина. Виражаючи вимогу відповідності знання фактичному станові справ, вона разом з тим націлювала суб'єкта на цілісне пізнання – осягнення буття в єдності його онтологічних, психологічних, аксіологічних і праксеологічних вимірів. В метафізичному сенсі таке осягнення істини означало досягнення синергії креативності людини з креативністю космосу, що дозволяє узгоджувати її націленість на практичну ефективність знань з фундаментальними трансцендентно заданими сенсами. Розрізняючи поняття істини й правди, александрійсько-біблійська гносеологія разом з тим орієнтує на зняття дихотомії між ними. Абсолютним взірцем, ідеалом холистичного підходу відносно синергії істини і правди є космічна місія Ісуса Христа, який сповіщає: «Я є Шлях і істина і життя» (Івана 170) [5, 170].

Ідея софійності як абсолютна синергія істини й правди виступає як гносеологічний ідеал, що є тим наскрізним інваріантним взірцем, за яким формується майбутнє будь-якого етносу, нації і людства загалом. Проте у повсякденній реальності, унаслідок колізій буттєвості людини, амбівалентності ціннісного характеру правди, між поняттями істини й правди наявні певні розбіжності. Правда – це морально-ціннісно навантажена істина. Вона не є абсолютно нейтральною щодо екзистенційної ситуації. У залежності від характеру оцінки фіксованої нею фактуальності подій вона може провадити до гальванізації або й здійснення множини правд, релятивізації істини. Правда як екзистенційна істина передбачає осмислення людиною повсякденної фактуальності життєвого світу відповідно до життєвих цілей, традицій, етноментальних матриць світорозуміння й світовідчуття. А тому персональна правда завжди корелює з «нашою», тобто груповою чи масовою (національною, «державною») правдою. Тобто в силу своєї екзистенційності правда є феноменом життєвого світу людини, засвідчуючи вписаність істини в контекст буття конкретної спільноти.

Істина – джерело й інструмент внутрішнього світопорядку, завдяки чому людина оволодіває власною свободою. Переживаючи істинність суджень, людина тим самим підтверджує дійсність власного буття в його індивідуальному і колективному вимірах. Як зазначає в цьому сенсі М. Гайдеггер, сутність істини відкриває себе як свобода. Остання становить екзистенційно те, що відкриває можливість сущого буття [20]. Відкриваючи для людини буття сущого, свобода пізнання у такий спосіб заперечує або підтверджує пропозиційну істину, екзистенційно утверджує її як правду чи оману.

На відміну від істини, яка відкривається в процесі пізнання, правда конструюється, вибудовується у відповідності до трансцендентно заданих першосенсів, що стають ідеалом. У категорії правди однозначність істини, її незалежність від позиції інтерпретатора замінюється такими поняттями, як життєвий простір (це підкреслює залежність від точки і системи відліку), життєвий світ з усім розмаїттям актуального буття людини, зі всіма екзистенціалами, багатоваріантним тлумаченням істини. Отож, правдошукацтво – це постійний процес узгодження, кореляції істинного знання з трансцендентно заданими першосенсами буття, універсальними культури: сумлінням, обов'язком, справедливістю, свободою, вірою, надією, доброчесністю тощо.

Засноване на софійній традиції правдошукацтво кваліфікують як найвищий ступінь неентропійності людського діяння і мислення, спрямованих на гармонізацію світопорядку. До таких традицій правдошукацтва належить сократівська школа, яка стала альтернативою прагматико-інструментального підходу до пізнання, що практикували представники софістики. Актуальність гальванізації софістики як особливого інструментарію словесних маніпуляцій, оманливих риторичних технологій особливо зростала в критичні, неспокійні періоди грецької історії. Гносеологічні та етичні спекуляції софістів, які межують з відвертим волюнтаризмом, в такі історичні періоди набувають витончених, перетворених форм

обману і брехні. За таких обставин мистецтво моделювання проблемних ситуацій, креативного маніпулювання риторичними засобами софісти спрямовували не на утвердження людської мудрості, а на цілком прагматичні цілі з метою адаптуватись, вижити у складному та далеко не завжди прихильному і комфортному світі.

Разом з тим ми не можемо заперечувати потенційні можливості креативності софістів. Націленість софістики на творчу спонтанність, парадоксальність мислення, софістична традиція в сфері пізнання, педагогіки, судочинства в силу свого нелінійного, синергетичного характеру об'єктивно налаштовувала особистість на творче світовпорядкування і тим самим відкривала можливість не лише для прагматичного самоствердження, але для самовдосконалення, самоактуалізації особистості. В цьому контексті цілком можна погодитися з Т. Лютим, що «творчість (чим би вона не була керована) не переслідує заздалегідь поставлених цілей. Творець сам і не відає куди заведуть манівці його думок. Відтак парадоксальність, фікція, софізм то не просто повна інтелектуальна недбалість чи ошуканство, але й спроба замислитись над проблемами, які виринають на “перифірії” свідомості» [11, с. 295].

Позиція софістів контрастує з поглядами і методами ведення діалогу Сократом. На відміну від софістів з їх нігілізмом як тотальним баченням оманливості буття, Сократ отожднює чесність, правдивість з мудрістю, справедливістю, поміркованістю, тобто істина і справедливість для Сократа ідентичні поняття. Морально виважений вчинок зводиться до факту його усвідомлення, тобто сприймається як рефлексивний акт. Пізнання блага відкриває шлях до його досягнення. Сократа можна вважати першим незалежним гуманітарним експертом з тих чи інших софістичних, прагматико-риторичних технік, спекулятивних суджень. Метою його діалогічних розв'язок є не тільки дезавування прагматико-егоїстичних намірів софістів, але прокладання шляхів до моральної доброчесності, тотожності істини й правди, що є базовими складовими сократівського методу.

Саме життя в істині дозволило Сократу виконувати роль морально-просвітницького авторитету, дезавувати на цій основі маніпулятивно-риторичну практику софістів. Користуючись ідентифікаційною логікою, захищаючи істину від спотворення, а опонента від хибних увялень, Сократ виступив не тільки в ролі незалежного громадського експерта, але і соціопсихотерапевта. Кінцевою метою в поступі до пізнавально-етичного ідеалу він вбачав морально-духовне піднесення свого опонента, формуючи його психокультуру, засновану на однозначному аналоговому мисленні, ідеалом якого є тотожність істини й правди. Тобто загалом сократівський метод спрямований не тільки на розв'язання чи розкриття ситуативних психологічних або пізнавально-етичних проблем, але й на те, щоб допомогти учаснику діалогу знайти шлях конструктивних змін його власної помилкової точки зору, тобто здійснити перехід до нової духовності. Такі високі екзистенційно-конструктивні інтенції сократівського методу визначають і характер психолого-когнітивних засобів трансформації життєвої позиції опонента. Це, зазвичай, використання «м'яких», неентропійних засобів переконання і пробудження самостійної пошукової націленості опонента. В цьому контексті принцип софійності має суттєву перевагу щодо жорстко категоричних форм аристотелівського дихотомічного мислення з його законом «виключеного третього», який, на жаль, став домінантою європейського світосприйняття та світорозуміння.

Заслуга Арістотеля в аналізі співвідношень між істиною і правдою, істиною й оманною полягає в тому, що він вперше розвів їх по різних секторах логіко-дискурсивного та екзистенційно-психологічного рівнів осягнення дійсності. На його думку, істина є критерієм доказового і необхідного знання, а буденні знання і думки характеризують лише імовірнісну правдоподібність критеріїв оціночного знання, яка функціонує у сфері судових рішень, в емоційних промовах на народних віче тощо. Тобто в логіці буденної аргументації

ритор має справу не з істиною, а лише з правдоподібністю аргументації. Арістотель наголошував, що довіра до оратора буде залежати від того, наскільки оратор є шукачем істини, «серйозною людиною з доброю репутацією» [2, с. 109]. Софісти на його думку, навпаки, імітують ширість штучно, прагматично.

В пошуках шляхів і методів анігіляції брехні й інших форм девіантної поведінки, Арістотель обґрунтовує ідею катарсису як метод очищення психіки від патогенних пристрастей і афектів. Він був впевнений в дієвості особливого переживання, коли такі девіації як сором, страх, докори сумління перетворюються в здорові позитивні почуття через їх анігіляцію шляхом психологічного потрясіння, трагедії, тобто через духовний катарсис як спосіб очищення від патогенних афектів. «Трагедія є наслідування за допомогою мови... де очищення пристрастей здійснюється шляхом співчування та страху» [2, с. 30]. У цьому сенсі теорія катарсису як способу прояснення істини, звільнення від патогенних почуттів і нахилів контрастує з маніпулятивними психотехніками софістів, спрямованими на спотворення істини заради користі.

Середньовічна християнська богословська традиція стосовно тлумачення феномену обману базувалася на теорії А. Августина, котрий визначав брехню і неправду як відхилення від виконання людиною божественного задуму – жити і діяти за образом і подобою Божою.

Августин Блаженний осмислював трансформацію й асиміляцію різних форм девіацій людини з філософсько-антропологічних позицій християнства. У своїй знаменитій «Сповіді» він формулює головну чесноту людини: через самозречення і духовне очищення формується здатність взяти на себе тяжкий хрест зустрічі з неправдою. Він формулює власне розуміння «діалектики душі», яка може бути врятована через божественну благодать, через екзистенційне покаяння, сповідь [1, с. 59]. В цьому контексті А. Августин засуджує тенденційну маніпулятивну риторику як софістичну гру, попереджаючи читача, що ми вчимося не словами, які звучать зовні, а внутрішньою істиною, яка звучить в душі [1, с. 60]. Медитативні практики «Сповіді», представлені А. Августином, вимагали від вірян всеосяжної духовної відкритості, екзистенційно-катарсичної напруги, відсутніх в традиційних медитативних культових практиках минулого. Екзистенціали абсолютної щирості, совісті, емпатійності – це невід’ємні риси духовних практик християнства [1, с. 58]. В цій духовній атмосфері формувалися настанови нетерпимості до різного роду маніпулятивних хитрощів софістичної риторики. Проте факти релігійної нетерпимості християнства, релігійного фанатизму, імплементація у суспільство жорсткої церковної ієрархії, домагання церкви бути абсолютним авторитетом у висвітленні істини створили атмосферу спотворених форм свідомості у вигляді ідеологічних кліше, фарисейства. В таких випадках істина інституціоналізується, монополізується, перетворюється в зброю підкорення, трактується як обов’язок.

Екзистенціали віри, гріховності, сповіді, покаяння були також предметом філософського дослідження Томи Аквінського. Виходячи з амбівалентності людської природи, він в аналізі засобів духовної трансформації й очищення від гріха чи не вперше поставив питання про добродійні форми брехні. Т. Аквінський пов’язав виправдання різних видів брехні з використанням їх для добродійних моральних цілей. Він вважав, що гріх брехні загострюється, якщо її суб’єкт з її допомогою має намір заподіяти шкоду ближньому, називаючи таку брехню шкідливою. І навпаки, він стверджував, що гріх брехливості зменшується, якщо її застосування спрямоване на добро чи ігрову діяльність, лицедійство. Тоді ми маємо справу з жартівливою брехнею, або вона переслідує добродійні цілі. Тоді це корисна брехня, спрямована на порятунок людини [3].

Проблема обману у філософсько-богословській думці Середньовіччя розглядалася не тільки в теоретичному, але і в праксеологічному плані, зокрема в католицькій

обрядовості був розроблений цілий ряд духовних практик, спрямованих на дезавування, анігіляцію людської брехливості, оманливості як чисто інструментального методу егоцентричного самоствердження. Для об'єктивного неупередженого аналізу еволюції тих чи інших морально-етичних учень в культурі середньовіччя необхідно остаточно відмовитись від її інтерпретації як духовного занепаду. Адже новітні дослідження свідчать, що це був історичний період доволі активного розвитку нових технологій, ідей у тому числі духовно-психологічних, педагогічних. Церква по суті не стояла на перешкоді науці. Церква мотивувала створення перших університетів, які мали досить широку автономію у вирішенні педагогічних і наукових питань. Саме тому дослідник християнства Р. Старк твердив, що науку створило християнство, що явно суперечить традиційним уявленням [25]. Релігійне мислення висунуло і своїми засобами обґрунтувало ряд основоположних принципів світобудови, які наука радикально модифікувала в свої методологічні принципи. Зокрема це принципи єдності світу, збереження енергії, причиновості, всесвітнього тяжіння, інваріантності, симетрії, простоти (атомізму), ентропії й неентропії, скінченної швидкості світла тощо.

Духовні практики, які виникли в надрах католицизму й православ'я, цілком відповідають духові й принципам, методам, конструктивним напрямам сучасної психотерапії, а саме її основній ідеї особистого зростання, розширення свідомості, «культивування тілесної і емоційної сприйнятливості щодо навичок діалогового, міжособового, а також міжкультурного і міжрелігійного спілкування, розвитку творчих здібностей і накопичення досвіду особистісної реалізації» [21, с. 277]. Ці психотерапевтичні проєкти цілком можна віднести до високих гуманітарних технологій, які не втратили свого значення і в наш час.

Обґрунтовані християнством онтологічно задані обмежувальні морально-етичні лінії фактично зігнував ренесансний гуманізм. Кваліфікуючи людину як безумовний центр світобудови, він звернув всю свою увагу в першу чергу на проблему етики людини, звільнення її креативності в напрямку досягнення гармонії зі світом, впорядкування його за законами правди і краси. Але разом з тим він підмінив принципи самореалізації людини відповідно до її космічної місії ідеєю самоствердження, що врешті і породило такі вияви соціальної патології як макіавеллізм. Ігнорування ренесансним індивідом онтологічно закладених морально-етичних обмежень переорієнтувало інтенцію людини на самоактуалізацію, на самоствердження з усім арсеналом інструментальних засобів: брехні, обману, самообману. Символом і втіленням вибухонебезпечного ренесансного індивідуалізму став макіавеллізм як вияв патологічного самоствердження людської буттєвості, домінування в ній чисто інструментальних девіантних способів і форм. Ніколо Макіавеллі у трактаті «Держава» створив образ можновладця, приреченого на роль упорядника соціального життя в екстремальних історичних умовах. В основу побудови стабільного державного порядку, на його думку, повинні бути покладені принципи, що корелюють з принципами людської природи, вказуючи на її амбівалентність. За Н. Макіавеллі, людська природа оманлива і зла, тому необхідно протидіяти їй усіма засобами: «про людей в цілому можна сказати, що вони невдячні і непостійні, схильні до блюзнірства і зради, що їх чекає небезпека і приваблює нажива» [13, с. 64]. Тому володар «має чітко засвоїти в своїх поглядах та ідеях, що притаманні природі людини і підступність звіра, хитрість лисиці і левова лють – головні чинники її діянь. Тож бути природним, крім закладених морально-правових дій, щоб зберегти владу, маємо набути вміння відступати від добра і користуватися цим умінням залежно від необхідності [13, с. 59]. Володар не повинен перейматися докорами сумління, використовуючи такі інструментальні засоби, як брехня, інтриги, підступність. Таким чином, через трансформацію морально-етичних цінностей у спотворені форми свідомості девальгувалися найкращі інновації Ренесансу.

Епоха Нового часу та Просвітництва демонструє присутність екзистенційно-вольових мотивів у філософському трактуванні обману. Ж. Ламетрі у творі «Про волю висловлювання думок» розглядає тенденційну риторику як утвердження монологічного права на істину. Він зауважив, що «дух панування», монополія на власну чи групову правду гальмує свободу висловлювання власної думки, і акцентував на тому, що ніхто не має права обмежувати свободу слова, навіть носії влади. Ці думки вченого є вельми актуальними в контексті сучасного феномену постправди, де маніпуляції громадською думкою стають головною ідеологічною зброєю владних структур. В цьому контексті Д. Локк був впевнений, що спекулятивно-симулятивна риторика є мистецтвом обману, він наголошував, що люди люблять ошукувати один одного і бути скривдженими. Риторика, за його твердженням, це могутня зброя хибної думки, вона має своїх штатних професорів, викладається публічно і завжди була у великій пошані [10].

З чисто інструментальних позицій оцінював феномен брехні Вольтер. На його думку, брехня може бути найвищою чеснотою, якщо творить добро, при чому треба брехати сміливо і завжди. Так стверджується ідея добродійного конструктивного обману. Філософи Нового часу вперше звернули увагу на інформаційно-психологічні передумови різного роду хибних уявлень, забобонів, міфотворчості, на їх, висловлюючись сучасною психологічною термінологією, інваріантний, архетиповий характер.

Ф. Бекон у праці «Новий Органон» спробував не лише класифікувати вияви цього феномену, але й запропонував методи анігіляції так званих ідолів, продемонструвавши, що шлях звільнення від них полягає в ясному усвідомленні джерел їх виникнення, походження, стереотипів людської свідомості. Ці «ідоли» він поділяє на чотири види: ідоли роду, печери, майдану і театру [4]. Для очищення простору для вільної конструктивної творчості Ф. Бекон пропонує позбутися традиційно закріплених стереотипів мислення, різного роду міфів, упереджень у науці. Тобто фактично він мислить синергетично, пропонуючи для пошуку нового знання реконструювати традиційне поле знань і таким чином стерти з історичної пам'яті гальмівні фактори, старі сліди. Але, як засвідчує подальша не тільки наукова, але й соціокультурна практика, ті чи інші упередження, особливо коли вони засновані на архетипово заданих історичних міфах, надто живучі, консервативні, тому важко викорінені. Вчений природодослідник або історик, здавалося б, свідомо може їх позбутися, але вони можуть актуалізуватися у свідомості спонтанно, архетипно, і впливати на хід дослідження або навіть на поведінку вченого. В науково-дослідній діяльності упередження, які Бекон назвав ідолами людського роду, транслюють на поле наукових досліджень еволюційно задані архетипи мислення і світовпорядкування, імпліцитно нав'язуючи науковцям тенденційний хід думок. Але особливої уваги в плані дезавування потребують упередження, названі Ф. Беконом «ідолами натовпу». Соціетальна психіка натовпу, як це засвідчують Г. Лебон і особливо С. Московичі – це демонізована психіка, заснована на реміфологізації [22].

Епоха Нового часу, Просвітництва з її культом розуму на перше місце поставила саме захист і виправдання істини, очищення її від усякого роду хибних уявлень, упереджень. Причому ідея істини виконувала не тільки власне когнітивну, але й екзистенційно-буттєву роль. Укоріненість Нового часу в ренесансній епосі виявилася не лише в пізнавальному, але й у психолого-екзистенційному інтересі. Тобто осягнення істини в Новий час означало наближення до Бога через духовно-психологічне осягнення законів світобудови. Характерна для Нового часу орієнтація на практично-прикладну ефективність знань поєднувалася з фундаментальним онтологічним смислом, який повинен відповісти на основоположні смисложиттєві питання, чого якраз не вистачає в сучасній технократичній науці. Мислителі Нового часу прийшли до висновку, що наукові раціональні форми

мислення і так звані міфи, упередження не розділені жорсткою демаркаційною лінією. Як стверджує Б. Паскаль, щоб існували чесноти, необхідні їх антиподи, тому «ми в стані доброчинності не тому, що сильні духом, а через те, що нас з усіх боків підпирає набір притаманних нам вад, схожих до натиску вітрів, які йдуть один проти іншого: варто нам позбутися однієї вади – і ми вже у полоні іншої» [15, с. 354].

Розглядаючи проблему в цьому контексті, І. Кант правомірно акцентує: якщо не викорінювання, то хоча б зменшення ареалів обману на основі утвердження громадянського суспільства є основоположною засадою утвердження соціальної справедливості. На його думку ніщо нас так не обурює як несправедливість. Навіть решта видів зла є ніщо порівняно з нею [7, с. 394]. Хоча І. Кант теоретично виключав можливість досягнення усезагальної правдивості, він не приділив уваги ролі інструментального, хибного в підтримці життєвості правдивого, нормативного. Концепція І. Канта як морально-етичний ідеал утвердження істини на противагу омани, як проєкт для майбутнього має право на життя. Це може стати психокультурою майбутнього, заснованою на абсолютній довірі, толерантності. Для цього в психокультурі людства необхідні не стихійні, а керовані кардинальні зміни. Але це перспектива віддаленого майбутнього яка лежить за межами планетарної сингулярності. Проте сам факт постановки І. Кантом проблеми про тотальну злоякісність брехні є цивілізаційним попередженням для нащадків. Саме в хибних уявленнях І. Кант вбачав суть радикального світового зла. Торжество постправди в ХХІ столітті виявило справжню міру далекоглядності кантівського пророцтва. Проблематичність протистояння облуди дозволяє розуміти усю цивілізаційну небезпеку соціального зла.

Отже, починаючи з епохи Просвітництва, найвищим атрибутом людини був оголошений інструментальний розум, ототожнюваний з Логосом, рацією, дискурсивним знанням, технонаукою, проте позбавлений духовності, свободи, креативності. Картезіансько-ньютонівська картина світу вела до того, що на початку ХХ століття можливими стали не лише маніпулятивна наука, але й релятивно-корпоративна етика. Утверджувалася думка, що норми, які формувалися впродовж тисяч років, не впливають з онтологічно-сутнісних сил людини, її космічної місії, а є релятивними, договірними, корпоративними, тобто вони є виразом прагматичних корпоративних інтересів певних соціальних груп. Понад те, виходячи з принципів доміантної ролі маніпулятивного, інструментального підходу до вирішення буттєвих проблем з його кредо «мета виправдовує засоби», мотивувалася відмова від самих моральних норм як перешкоди в досягненні успіху. На цьому тлі такі інструментальні засоби як омана, брехня, обман стали основним знаряддям маніпулятивної політики (Н. Макіавеллі), економіки (А. Сміт), духовного життя (Ф. Ніцше). Торжество брехні у вигляді спотворених форм свідомості марксизму, нацизму, фашизму, комуно-більшовизму, а тепер і рашизму з їх витонченим демагогічно-ідеологічним утопічним інструментарієм підтверджують кантівське пророцтво: облуда виходить за межі свого традиційного життєсвітового ареалу на авансцену світової історії у формі постправди, постреальності ХХІ століття.

Ф. Ніцше констатував, що сутністю моралі є вимушена брехня, яка покликана приборкати в нас природну основу, а звідси обман постає як інструментальна необхідність, невід’ємний атрибут людського становлення. На його думку, саме обман є тою креативною силою, яка робить людину людиною, адже, завдяки креативним властивостям обману, індивід конструє «червоні лінії», які обмежують його власні інстинкти [14].

Як ми вже відзначили, до другої половини ХІХ століття дослідження феномену обману носило, зазвичай, умоглядний характер. Спеціальні системні дослідження психології брехні, які претендували на статус наукових, почали з’являтися лише в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Їхній розвиток в першу чергу був пов’язаний з революційними

змiнами в науцi про людину. Зокрема це утвердження психоаналiзу, який дозволив манiфестувати в конкретнi лiнгвiстичнi форми феномени несвiдомого в людинi, розкривати потаємнi глибини людської психiки з усiм її потенцiалом в нормi i в патологiї. По-друге, проблема актуалiзувалася через те, що феномен брехнi почав набирати iнституцiалiзованих, легiтимiзованих форм. Такою формою її манiфестацiї стала полiтична демагогiя, яка є засобом не лише для управлiння масовою свiдомiстю в масштабах держави, але й iнструментом досягнення геополiтичних цiлей тих чи iнших спiльнот, iмперських, тоталiтарних держав i союзiв. Перетворення омани i брехнi в iнструментальний засоб реалiзацiї внутрiшньодержавних i зовнiшнiх геополiтичних цiлей були також дiєвим фактором посиленого iнтересу до феномену обману з боку наукового спiвтовариства.

Науковi дослiдження феномену обману започаткували фундаментальнi працi К. Мелiтана, Ж. Дюпра, О. Лiпмана, П. Екмана тощо. Це, зазвичай, були емпиричнi дослiдження психологiчних особливостей осiб, схильних до брехнi, брехливостi як психологiчного феномена, зокрема, в поведiнцi дiтей та пiдлiткiв, спрямованi на з'ясування причин брехливостi, розробку педагогiчних методiв її профiлактики та подолання, обмеження її ареалiв. З теоретичного боку це був погляд на феномен обману як комунiкативно-дiяльнiсний процес, визначення її психологiчної сутi, класифiкацiї її видiв, форм в життi людини, психологiчних причин та механiзмiв. Висунутi вказаними дослiдниками погляди на природу обману не втратили свого теоретичного i практичного значення й сьогоднi. Проте авторам зазначених робiт ще притаманна умогляднiсть, опора на здоровий глузд, а основним їх недолiком є брак цiлiсного, холiстичного пiдходу в аналiзi предмету дослiдження.

Особливе мiсце в дослiдженнi феномену брехнi займає В. Штерн. Його визначення брехнi як свiдомо невiрного твердження, спрямованого на досягнення певних цiлей шляхом обману iнших людей, використовують спецiалiсти iнструментальної детекцiї брехнi i в наш час. Диференцiюючи справжню брехню вiд iнших можливих невiрних тверджень та хибних уявлень, вiн визначає її через такi ознаки: усвiдомлення хибностi твердження, нацiленiсть на об'єкт, намiр ошукати та прагнення мотивувати доцiльнiсть обману. За першими двома ознаками брехню можна вiдрiзнити вiд iлюзiї або аберацiї пам'ятi, третя дозволяє диференцiювати її вiд фантастичного, неадекватного твердження [26; 27].

Порiвняльнiй аналiз поглядiв фундаторiв дослiдження обману i сучасних авторiв показує спiльну проблему, а саме брак цiлiсного комплексного пiдходу в осмисленнi цього феномену, який має розглядатися одночасно в психологiчно-когнiтивному, цiннiсному i екзистенцiйному сенсах.

Потреба цiлiсного, комплексного пiдходу зумовлена тим, що катастрофiчнiсть сучасного життя спричинила таке втiлення феномену обману як постправда. Цей феномен увiбрав у себе всi патологiчнi, девiантнi форми, всю багатоманiтнiсть життєвого устрою сучасної людини. На жаль, абстрагуючись вiд вказаного вище характеру сучасної епохи, дослiдники, починаючи з К. Мелiтана та О. Лiпмана, не схильнi пов'язувати двi домiнуючi позицiї щодо природи i сутi брехнi – з одного боку, брехню як девiацiю, вiдхилення вiд норм i принципiв моралi i, з другого, iнтерпретацiю брехнi як комунiкативно-вольовий процес. Найбiльш наочним прикладом в недооцiнцi холiстичного пiдходу до вивчення брехнi i обману є штучне протиставлення морально-етичної концепцiї обману К. Мелiтана i психологiчної теорiї брехнi як вольової дiяльностi з iнтенцiєю на результат О. Лiпмана.

За К. Мелiтаном, брехня визначається за ознакою аморальностi: «брехати» означає видавати вимисел за справжнiй факт. Той, хто бреше, замiнює факти, якi дiйсно вiдбуваються, такими, якi йому хотiлося б бачити. Тобто сутнiсть феномену брехнi, за К. Мелiтаном, полягає в аморальнiй, егоїстично вигiднiй для обманника пiдмiнi реальних буттєвих обставин вигаданими. При цьому може мати мiсце як повна брехня, заснована на вигадках,

так і «неповна брехня», яка має свої градації у формі замовчування, перебільшення або применшення. Щодо мотивації до брехні, то, за К. Мелітаном, в суспільстві періодично складаються обставини, за яких з необхідністю потрібно приховувати своє істинне «я», що неминуче призводить до брехні. Люди можуть брехати і з потреби дотримання елементарних норм благопристойності, або перетворювати брехню в буттєвий інструментарій – брехня за ситуації необхідної вигоди [див.: 12].

Більш гнучку позицію у визначенні природи брехні займають такі дослідники як Ж. Дюпра і В. Штерн. Зокрема Ж. Дюпра намагається дослідити феномен брехні не тільки в психофізіологічних, індивідуально-психологічних, але й в соціально-психологічних його проявах. В цьому контексті брехня розглядається як комунікативний процес і результат системної психологічної і соціокультурної взаємодії людей в процесі спілкування. Брехня кваліфікується як акт, за допомогою якого одна особа намагається ввести до розуму іншої особи поняття, незгідне з тим, що перша особа вважає істиною [6, с. 49].

Як уже зазначено, починаючи з 20–30-х років XX століття неупереджене дослідження феномену обману стало практично неможливим через переключення уваги на соціогуманітарні маніпулятивні технології. Дослідницький інтерес до феномену брехні і обману став концентруватися загалом в рамках обґрунтування і розробки пропагандистськими центрами тоталітарних режимів хижацьких маніпулятивних технологій з метою управління свідомістю мас в напрямі виправдання і стабілізації вказаних режимів. Наочним прикладом є маніпулятивні агресивні технології гебелівської пропаганди. При цьому застосування системи дезінформації було максимально завуальоване, застраховане від можливого викриття. Такі методи були засновані на експлуатації необхідних режимів символів віри, національних міфів, етноархетипів, утопічних проектів [6, с. 23].

На жаль, як це не парадоксально, дезавування феномену обману, звуження його ареалів в нашу постмодерну епоху, епоху інформаційно-комунікативної революції тільки ускладнилася унаслідок наростаючої нестабільності, невизначеності, релятивності всього устрою життя сучасної цивілізації. За цих умов альтернативою чисто інструментального підходу до вивчення такого злостісного феномену як обман і, зокрема, його модерної форми – постправди – має бути протиставлений холистичний, софійно-екзистенційний підхід в дослідженні істини й омани, правди і брехні.

Висновки. Софійно-екзистенційний, системно-цілісний підхід в оцінці співвідношення істини й омани, правди і брехні є альтернативою пануючому в нашу постмодерну епоху чисто епістемному підходу до аналізу соціальних явищ. Започаткована ще Ф. Беконем теза «знання це сила» у XX–XXI столітті перетворилася в деструктивний чинник агресивного соціального активізму унаслідок утвердження дихотомії істини і життєвої правди, віри в атрибутивний характер обману і брехні. Така світоглядна настанова породила симулятивні ідеологічні системи, які на жаль і визначають сучасний світопорядок. Тому в епоху комунікативно-інформаційної революції трансформація феномену обману і брехні в новітні модифіковані різновиди є особливо деструктивними й злостісними і потребують ґрунтовної наукової концептуалізації. Важливо також емпіричне дослідження схильності особи до обману, створення надійних і валідних методик, за допомогою яких можна було б прогнозувати цю схильність, а не лише констатувати наявність брехні в розповіді людини в перевірці її на поліграфі.

Список використаної літератури

1. Августин Блаженний. Сповідь / Перекл. з латини Юрія Мушака. Видання третє. Київ: Основи, 1999. 319 с.
2. Арістотель. Поетика. / https://shron1.chtyvo.org.ua/Aristotle/Poetyka_vyd_1967.pdf
3. Баумайстер А. Тома Аквінський. Вступ до мислення: Бог, буття, пізнання. Київ: *Дух і літера*, 2012. 408 с.
4. Бекон Ф. Новий Органон. Київ: Ріпол-Класік, 2002. 364 с.
5. Біблія, Книги Святого Письма Старого і Нового Завіту. Київ: УБТ, 1990.
6. Дехтерова Т. Психологічний феномен брехні // *Правничий вісник університету КРОК*. Вип. 4. К., 2009. С. 178–187.
7. Кант І. Про гадане право брехати з людинолюбства <https://kontur.media/immanuel-kant/>
8. Кременчуцька М. К., Маркіна С. І. Особистісні чинники схильності до брехні та маніпулювання. *Габітус*. 2022. № 39. С. 212–216. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://habitus.od.ua/journals/2022/39-2022/38.pdf>
9. Ліпман О. Лжа у праві. Харків : Юризд України, 1929. 189 с. (рос. мова)
10. Локк Д. Розвідка про людське розуміння [Текст] : у 4-х кн. / Д. Локк ; пер. з англ. Н. Бордукова. Харків : Акта, 2002. Кн. 1. 152 с.
11. Лютий Т. Розумність нерозумного. Київ, 2002. 420 с.
12. Майорчак Н. М. Брехливість особистості в соціально-психологічному контексті: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 193 с.
13. Макіавеллі Н. Державець. Флорентійські хроніки. Київ, 2024. 496 с.
14. Ніцше Ф. Генеологія моралі / Ф. Ніцше. По той бік добра і зла. Генеологія моралі. Пер.з англ. Львів, 2002. С.185-319.
15. Паскаль Б. Думки. Київ: Дух і Літера, 2009. 704 с.
16. Пропотенська М. Філософія риторики. Екзистенційні та метаантропологічні аспекти. Навчальний посібник. Київ: Фірма ІНКООС, 2011. 228 с.
17. Шиделко А., Калька Н. Феномен брехні та брехливості: вікові особливості. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи: збірник наукових праць*. 2020. Випуск 6. С. 153–157. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3583/1/%D0%BA%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>
18. Copleston F. Ch. A History of Philosophy: Volume I: Greece and Rome: From the Pre-Socratics to Plotinus. London: Burns, Oates & Washbourne, 1946.
19. Ekman P., Friesen W. V., O'Sullivan M. (1988). Smiles when lying. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, P. 414–420.
20. Heidegger M. (1961). On the Essence of Truth. <https://aphelis.net/wp-content/uploads/2011/02/Martin-Heidegger-On-the-Essence-of-Truth.pdf>
21. Mann Heather Everybody Else Is Doing It: Exploring Social Transmission of Lying Behavior. https://www.researchgate.net/publication/267273419_Everybody_Else_Is_Doing_It_Exploring_Social_Transmission_of_Lying_Behavior
22. Moskovychy S. Vek tolp [ER]. URL: <http://www.litmir.br/?b=9273>
23. Neville, Khrista E.; Gore, Jonathan S.; and Lawson, Adam (2020). Personality Factors that Influence Truthfulness and Deception. *Kentucky Journal of Undergraduate Scholarship*: Vol. 4: Iss. 1, Article 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://encompass.eku.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1077&context=kjus>
24. Park, Peter S. et al. AI deception: A survey of examples, risks, and potential solutions. *Patterns*, Volume 5, Issue 5, 100988. May 10, 2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://www.cell.com/patterns/fulltext/S2666-3899\(24\)00103-X](https://www.cell.com/patterns/fulltext/S2666-3899(24)00103-X)
25. Stark Rodney. (1987) A Theory of Religion // Rodney Stark, William Sims Bainbridge. A Theory of Religion. P. Lang,. 386 p.

26. Stern, C., & Stern, W. (1909). *Erinnerung, Aussage und Lüge in der ersten Kindheit*. Leipzig: Barth.
27. Stern, W. (1912). *The Psychological Methods of Intelligence Testing*. Baltimore: Warwick and York

EVOLUTION OF THE CONCEPTS OF VERITY AND TRUTH, LIES AND DECEPTION IN THE DEVELOPMENT OF PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL THOUGHT

Denys Melnyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: den78up@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-1275-5576>*

The genesis of the views of researchers on the nature of deception and lies, their dichotomous relationship with verity and truth is considered. It is emphasized that the history of understanding the antinomy of truth and error is rooted in two main ancient sources: Athenian-Platonic and Alexandrian-Biblical. In the different interpretations of these two directions, there is a common belief that verity is correlated with the truth of life as a free choice between the arbitrariness of reason and life, which requires a person to live in the truth. It was life in the truth that allowed Socrates to fulfill the role of a moral and educational authority, to disavow the manipulative practices of the sophists. Aristotle was the first to separate truth and error in different sectors of the logical-discursive and existential-psychological levels of comprehension of reality. The Medieval tradition was based on the theory of A. Augustine, who defined lies and untruth as deviations from the fulfillment by man of the divine plan – to live and act in the likeness of God. Th. Aquinas, proceeding from the ambivalence of human nature, was almost the first to raise the question of charitable forms of lies, linking their justification with their use for charitable purposes. Renaissance humanism reoriented the intention of human to self-affirmation with the entire arsenal of instrumental means: lies, deception, self-deception. The Modern and the Enlightenment put the protection and justification of truth, its purification from false ideas in the first place. Moreover, the idea of truth performed not only a cognitive role, but also an existential role. In particular, I. Kant rightly emphasizes: if not eradication, then at least reduction of areas of deception on the basis of the establishment of civil society is the fundamental principle of the establishment of social justice. However, starting from the Enlightenment, the highest attribute of human was declared instrumental reason, identified with Logos, ratio, discursive knowledge, but deprived of spirituality, freedom, creativity. Therefore, in the second half of the 19th – 20th centuries the triumph of lies in the form of distorted forms of consciousness of marxism, nazism, fascism, communist-bolshevism, and now racism confirm Kant's prophecy: deception goes beyond its traditional life-world area to the forefront of world history in the form of post-truth, post-reality of the 21st century. Special systematic studies of the psychology of lies, which claimed the status of scientific, began to appear in the late 19th – early 20th centuries. They were initiated by the fundamental works of K. Melitan, J. Dupra, O. Lipman, V. Stern. An alternative to a purely instrumental approach to the study of such a malignant phenomenon as deception and, in particular, its modern form – post-truth – should be a holistic, existential approach to the study of truth and deception, truth and lies.

Key words: verity, truth, lie, deception, post-truth, manipulative technologies.